

भारतस्य नाट्यपरम्परा : परिचयः इतिहासः च

टिप्पणी

भारते नाटकस्य गौरवपूर्णा परम्परा अस्ति। आचार्यभारतस्य नाट्यशास्त्रं पञ्चमवेद इति कथयित्वा विशेषः सम्मानः दत्तः अस्ति। अस्मिन् पाठे वयं भारतस्य नाट्यपरम्परायाः विविधपक्षेषु विस्तरेण चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनानन्तरं भवन्तः-

- नाटककलानां परिचयं ज्ञातव्यम्;
- भारते नाटकीयपरम्परां जानन्ति;
- वेदेषु नाट्यतत्त्वं जानन्ति;
- नाटकस्य प्रयोजनं ज्ञातव्यम्;
- नाट्यकलाविषये लिखितानां प्रमुखग्रन्थानां विषये ज्ञातव्यम्;
- नाटके लिखितस्य पाठस्य तेषां लेखकानां च विषये ज्ञातव्यम्;
- नाटकीयकृतीनां कालक्रमस्य विषये ज्ञातव्यम्; तथा
- प्रख्यातसंस्कृतनाट्यकाराणां विषये ज्ञातव्यम्।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

1.1 नाट्यकलानां सामान्यपरिचयः

नाट्यस्य अर्थः- शनाट्यश् शब्देन नृत्य-गीत-वाद्ययोः सामूहिक-अर्थः प्रकाशयते। कोशकाराः नृत्य-गीत-वाद्य-वाद्ययोः सह-प्रस्तुतिं 'नाट्य' इति आह्वयन्ति। आदिभरतस्य मते 'ताण्डवः' 'लस्या' च नाटकरूपाः। अमरकोशकस्य लेखकः- अमरसिंहः ताण्डवं, लस्यः, नतनं, नर्तनं, नृत्यं, नृत्तं 'नाट्यस्य' कोशः एव मन्यते। (ताण्डवं नटनं नाट्यं लस्यं नृत्यं च नर्तने। - अमरकोश 17/10).

भरतेन नाट्यः सार्वत्रिकः (सर्ववर्णिका) वेदः इति उक्तः, यस्मिन् सर्वाणि ज्ञानानि, कर्माणि, शिल्पानि, विज्ञानानि, कलाः च सन्ति।

न तज्जननं न तच्छिलपं न सा विद्या न सा कलाः,
नसौ योगो न तत्कर्म नत्येयस्मिं यन्न दृष्यते। (नाट्यशास्त्र-१/११६)

संस्कृतकविभिः काव्यं द्विधा विभक्तम्- (१) दृश्यम् ग्, (२) श्रव्यम्।

दृष्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतं,
दृष्ट्यं तत्राभिनेयं तद्रूपरोपट्टू रूपकं॥ (साहित्यदर्पण-६.१)

दृश्यकाव्ये रूपकाः उपरूपकाः च स्वीक्रियन्ते, यतः तेषां अभिनयः भवति। एते प्रेक्षकैः दृश्यन्ते। नाट्यस्य संस्कृते परिभाषकशब्दः रूपकः इति, यतः अभिनयपदे नटः नाट्यपात्ररूपं गृह्णाति। रूपकेषु १० प्रकारेषु नाटकं अन्यतमम् अस्ति। रूपकस्य १० प्रकारः उपरूपकस्य च १८ प्रकाराः दशरूपकाणां नामानि सन्ति- (१) नाटकः, (२) प्रकरणः (३) भाणः, (४) व्यायोगः, (५) समवकारः, (६) डीमः, (७) इहमृगः, (८) अङ्कः, (९) वीथी, (१०) प्रहसनम्।

नटकामथ प्रकरणं भानव्ययोगसमावकरादिमः,
इहमृगङ्कविथयः प्रहसनामिति रूपकणी दश। (सा.द. ६.३)

श्रव्यकाव्यस्य तुलने नाटकेषु अधिकं हृदयस्पर्शी, मनोरञ्जकं, आकर्षणं, भावात्मकव्यञ्जनं, विषयविविधता च अधिका भवति, अतः श्रव्यकाव्यस्य अपेक्षया दृश्यकाव्यं अधिकं लोकप्रियं भवति। अत एव, उच्यते- काव्येषु नाटकं रम्यम्।

भारतीयपरम्परायां नतनं (नृत्यं) क्रियाकलापस्य त्रयः प्रकाराः विचारिताः सन्ति- नाट्यः, नृत्तः, नृत्यः च। एतेषु नाटकं नृत्यं च आदिकलाः सन्ति, ये क्रमशः मानवस्य अनुकरणीय-मनोरञ्जन-मूल-प्रवृत्तिभ्यः उत्पन्नाः सन्ति, या भारतीयपरम्परा क्रमशः ब्रह्म-शिवयोः निर्मिताः इति मन्यते। कालान्तरे एतयोः संयोगात् या तृतीया कला जाता नृत्यम्। एवं नृत्य-गीत-वाद्य-अभिनययोः सामूहिकरूपस्य 'नाट्य' इत्यर्थः। 'नाट्यं' 'नृतनं' इति शब्दद्वयं नर्तनं, नृत्यं वा नृत्तः इत्यर्थः 'नृत्' इति मूलात् निष्पन्नम्। नर्तननृत्यशब्दौ 'नृत्' इति मूलतः निष्पन्नौ, यस्य अर्थः स्वरविभक्तिः वा

शरीरगतिः वा। गात्रवेक्षणस्य एषा प्रक्रिया सामान्यतत्त्वं, या नाट्य-नर्तन-नृत्य-सर्व-रूपेषु दृश्यते। तेषु केचन गात्रवेक्षणाः सन्ति येषु न अर्थः अपेक्षितः, न च भावनाः अनुवर्तन्ते। ते केवलं लय-ताल-आश्रिताः, 'नृतम्' (गात्रवेक्षणमात्रं नृतम्) इति कथ्यते। अस्मिन् नर्तनं (नृत्यम्) शरीरगत्या विना व्यञ्जकेन क्रियते। अस्मिन् रसस्य भावस्य (भावना) अपेक्षया संचालनस्य चमत्कारस्य विषये अधिकं ध्यानं दीयते। सर्वविधं अविधानं विना शरीराङ्गस्य गतिमात्रं 'नृतम्' इति उच्यते।

नतनस्य वा नर्तनस्य वा द्वितीयं रूपं 'नृत्यम्' इति। अस्मिन् भावानाम् अभिव्यक्तिः शरीरगत्या भवति अर्थात् शरीरगत्या भावाः प्रदर्श्यन्ते। 'नृत्या' इति रसभावव्याञ्जनात्मकं प्रदर्शनम्। अन्यैः आचार्यैः नाटकरूपत्वेन वर्णितम्।

नृतनस्य अथवा नृत्यस्य तृतीया विधा 'नाट्य' इति। तस्मिन् सम्पूर्णा अभिनयः अस्ति तथा च रसस्य सम्पूर्णा सामग्री प्रस्तुता अस्ति। भरतस्य मते अभिनयद्वारा वाक्यस्य सम्पूर्णार्थस्य प्रदर्शनेन सहृदयस्य हृदये आनन्दः प्रसारितः भवति (वाक्यार्थभिनयराश्रयं नाट्यम्)। भरतेन 'नाट्य' (नाटकम्) इति अपि उक्तम् अस्ति, यत् शरीरस्य गतिः इत्यादिभिः युक्तं सुखदुःखैः सहः समन्वितजनानां स्वभावः अस्ति।

योयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसंनवितः।

सङ्गोगद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते। (नाट्यशास्त्र-१/१२२) २.

1.1.1 अनुकरणं लोकवृत्तिः नाट्यः

लोकवृत्तिनुकरणं नाट्यम्- भरतेन नाटकरूपविमर्शार्थं अनुकरणस्य (अनुकर्तः, अनुकीर्तनः, अनुदर्शनः इत्यादयः शब्दाः) प्रयुक्ताः सन्ति। सामान्यरूपेण कृतानां कर्मणां अनुकरणं 'नाट्य' इति कथ्यते। दशरूपककारः धनञ्जयेन लोकस्य विभिन्नावस्थायाः अनुकरणं 'नाट्यम्' इति अपि उक्तं अस्ति। आचार्यं धनञ्जयेन 'नाट्यस्य' स्वरूपं व्याख्याय लिखितं अस्ति-

अवस्थानुकृतीर्णत्यं रूपं दृष्यतयोच्यते,

रूपकं तत्समारोपत् दशैव रसश्रयम्।

परिस्थितिविशेषस्य (अवस्थाविशेषस्य) अनुकरणं 'नाट्यम्' इति कथ्यते। यत् दृष्टत्वात् 'रूपम्' इति उच्यते। तस्य (रूपस्य) आरोपणात् रससहायेन दशविधस्य 'रूपक' इति उच्यते। अभिनवगुप्तस्तु अनुकरणमात्रं वा अनुकृतिं वा 'नाट्यम्' इति न मन्यते। अनुकीर्तनस्य अभ्यासेन नाट्यानुभवः सिध्यति इति वदति। अतः नाटकं अनुकीर्तनस्य एकं रूपं, त्रिलोकीभावानां अनुकीर्तनम् अस्ति।

त्रैलोक्यस्ययात्रा सर्वस्य नाट्यम् भवानीकीर्तनम् (सं. १/१०८)

एवं अभिनवगुप्तस्य मते नाट्यः विकल्पज्ञानेन ओतप्रोतस्य अनुव्यवसायतककीर्तनस्य रूपम्, अर्थात् नाट्यः विकल्पेन ओतप्रोतप्रत्यक्षज्ञानरूपः। अधुना प्रश्नः अस्ति यत् यदि नाट्यम्

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अनुकरणरूपं न भवति तर्हि 'लोकवृत्तिनुकरणं नाट्यम्', 'सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यम्' इत्यादिषु वाक्येषु नाटकं अनुकरणरूपं उच्यते।

लोकवृत्ति अनुकरणं नाट्यमेलनमय कृतम्। (सं. 1/113)

सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद्भविष्यति (सं-१/१२०)

अस्मिन् विषये अनुव्यावसायः लौकिकक्रियाम् अनुसृत्य प्रवृत्तः इति उच्यते, अतः नाटकस्य अनुकरणम् इति कथने दोषः नास्ति। अस्मात् दृष्ट्या भारतेन अनुकरणम् इति उक्तम्।

1.1.2 रससमुदयः एव नाट्यः

अभिनवगुप्तस्य मते 'नट' इत्यनेन प्रस्तुतस्य अभिनयस्य प्रभावात् साक्षात् दृश्यमानं नाट्यं यत् एकाग्रचित्तस्य शान्ततायाः माध्यमेन अनुभवितुं शक्यते, काव्यस्य च विशेषार्थः 'नाट्यम्' इति। आत्मनः परगताश्च (स्वगतपरागता च) भेदविहीना सा मनसः भोग्यत्वात् 'रसः' इति। यतो हि 'नाट्यं' पूर्णतया रसमात्रानुभवः, अतः रसः एव 'नाट्यः' यस्य अनुभवः 'नाट्यस्य' परिणामः अस्ति।

तेन रसः नाट्यम यस्य व्युत्पत्ति फलमित्युच्यते। (अभिनव भारती भाग 1, पृष्ठ 267)

तेन नाट्यारसः यः अनुभव्यते सः मुख्यः महारसः। अस्मिन् अन्येषां महारासानां स्थितिः गौणः अस्ति, ते च मुख्यरसस्य ज्ञानं सामूहिकरूपेण प्रदास्यन्ति। अयं रसः नाट्यक्रियाभ्यः उत्पद्यते, अतः नाट्यक्रियाः एव रसः अथवा रसाः एव नाट्यः अथवा 'नाटकम्' एव रसः काव्ये अपि नाट्यरूपं रसः। एवं अभिनवगुप्तस्य मते 'नाट्य' इति सामूहिकार्थः। 'नाट्य' एव रसः, रसः एव 'नाट्यः'।

नाट्यत समुदयरूपद्रसा, यदि वा नाट्यमेव रसः,
रससमुदायो हि नाट्यम्, नाट्य एव च रसः।

काव्येपि नात्यायमना एव रसः। (अभिनव भारती भाग 1, पृष्ठ-290)

नाट्यस्य स्वरूपं वर्णयन् भरतः कथयति यत् अयं लोकः सुखदुःखपूर्णः अस्ति। यदा शरीरस्य गतिभिः (अङ्गादि अभिनयैः) जनानां एषः प्रसन्नः दुःखी च स्वभावः अभिनयः भवति तदा तस्य नाम 'नाट्यः' इति कथ्यते।

योह्यां स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसम्भावितः।

सोडाद्भिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधियते॥ (NZ.1/122) 1.1.

अत्र अङ्गादिशब्दात् आङ्गिका वाचिका अहर्त्यादिसात्त्विकादिचतुष्टयक्रियाः कल्पन्ते।

एवं प्रकारेण एतत् नाटकं न केवलं लोककथायाः अनुकरणं अपितु त्रिलोकस्य भावानाम्

अनुकरणं, अनुदर्शनं, व्याख्यानं, अनुभवं च अस्ति।

नाटकस्य रूपनिर्धारणे संग्रहस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। संग्रह इति किम्? अभिनवः कथयति यत् येन वस्तुना प्रतिपादनविषयः सम्यक् स्वीक्रियते तस्य गणना तस्य वस्तुसङ्ग्रहः। एकदा संग्रहस्य ज्ञानं प्राप्तं जातं चेत् तत् वस्तु तत् ज्ञानं च साक्षात्काररूपं विश्वासयितुं अन्यस्य प्रमाणस्य आवश्यकता नास्ति।

**सम्यग्रहणं सङ्घः, यतः परं निविशांकाप्रतित्यार्थं प्रमन्तरा नाथ्यते,
तच्च सक्षत्काररूपमेव। (अभिनव भारती भाग-1, पृष्ठ-13)**

भारतस्य मते 'संग्रहः' इति सूत्रभाष्ययोः विस्तरेण उक्तानाम् अर्थानां संक्षिप्तं कथनम् एवं प्रकारेण वस्तुनः स्वरूपस्य संक्षेपेण वर्णनं सङ्ग्रहः।

विस्तारेनोपदिष्टनमर्थनं सूत्रभाष्ययोः।

निबन्धो यह समसेन संग्राहं तं विदुर्बुधः। (सं. ६/९)

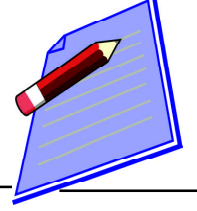
भारतस्य मते आङ्गिकः, वाचिकः, अहर्षः इति त्रयः प्रकाराः अभिनयाः गीतानि, वाद्ययन्त्राणि च मिलित्वा नाटकस्य (नाट्यस्य) पञ्च भागाः भवन्ति। केवलं एते पञ्च भागाः भरतस्य ग्राह्या भवन्ति। परन्तु नाट्यशास्त्रस्य षष्ठे अध्याये कोहलस्य मते एकादश भागाः वर्णिताः- रसः, भावः, अभिनयः, धर्मः, वृत्तिः, प्रकृतिः, सिद्धिः, स्वरा, आतोद्यः, ज्ञानं, रङ्गः च- एते एकादश संग्रहाः।

रस भव ह्यभिनय धर्मवृत्तिप्रवृत्तयः।

सिद्धिः स्वरास्तथातोद्यं गणं रङ्गश्च सङ्घः। (सं. ६/१०) २.

भारतेन संगृहीतभागानाम् पुनर्व्यवस्थापनेन गणना कृता, अर्थात् भारतेन क्रमः परिवर्तितः। एतेषु रसः नाटकस्य (नाट्यस्य) सूक्ष्मः महत्त्वपूर्णः च तत्त्वः अस्ति, अतः प्रथमं तस्य उल्लेखः कृतः अस्ति। रसः भावेभ्यः उत्पन्नः, अतः रसात् परं वर्णितः। भावाः अभिनय नात् निष्पद्यन्ते अतः भावानाम् अनन्तरं अभिनय स्य उल्लेखः कृतः अस्ति। अभिनय नानन्तरं धर्मवृत्तिप्रवृत्तिगणना भवति। संग्रहस्य एते षट् तत्त्वानि नाटकस्य (नाटकस्य) आन्तरिकाः अविभाज्यभागाः सन्ति। तदनन्तरं सिद्धिः, स्वरा, आतोद्यः, ज्ञानं, रङ्ग- इमे पञ्च भागाः परिगण्यन्ते। एते बाह्याङ्गाः सन्ति। एवं नाट्यस्य एकादश भागाः वर्णिताः।

भट्टोद्भट्टः कथयति यत् अत्र कोहलस्य मतात् उद्धृतस्य नाटकस्य एकादशभागानाम् क्रमः परिवर्तितः। तस्य मते तत्त्वक्रमः यथा भवितव्यः- रङ्गः गीतः आतोद्यः स्वरः सिद्धिः प्रवृत्तिः वृत्तिः धर्मः अधिनियमः भावः रसायः। भट्टोलोलाटा तु एतेन न सम्मतः। अत्र क्रमाविवक्षितत्वात्, लेखकस्य च तेषां निष्पादनक्रमं कथयितुं किमपि अभिप्रायः नास्ति इति कारणेन अयं क्रमः परिवर्तितः इति आह, अतः अत्र क्रमे दोषः नास्ति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अभिनवगुप्तः कथयति यत् रसः एव नाट्यः (नाटकः) यस्य अनुभवः रसः अस्ति, यतः तेन विना नाटके कोऽपि अर्थः न प्रदत्तः (नहि रसदृते कश्चिदर्थं प्रवर्तते)। अतः नाटके यः रसः अनुभूयते सः मुख्यः महारसः, अन्ये रसाः अस्य महारासस्य भागाः सन्ति। अस्मात् महारासात् अन्ये रसाः प्रसृताः। ते अन्ये रसाः व्याकरणशास्त्रज्ञानाम् स्फोटसिद्धान्तानुसारम् असत्याः अथवा अन्विताभिधानवादादिविषयसत्यस्य तुल्याः अथवा अभिहितनवायवादस्य मते ते मुख्यरसानां सामूहिकरूपाः अर्थात् मुख्यमहारसानां सामूहिकरूपेण ज्ञानं प्रदास्यन्ति, एवं प्रकारेण नाटकं रसस्य सामूहिकरूपं, अथवा नाटकमेव रसः, रसः च सामूहिकरूपेण नाटकः। अतः एकादशङ्गस्य (एकादशभागस्य) नाट्यसंग्रहे पृथक् अस्तित्वं नास्ति। एते नाटके एव निहिताः सन्ति। अत एव सामूहिकरूपस्य अर्थः 'नाटकम्' इति उच्यते।

तस्य नाटकस्य विज्ञानम् अर्थात् नाटकस्य नियमाः शनाट्यसहस्रत्रय इति कथ्यते। नाट्यशास्त्रं नाट्यप्रकारं ज्ञातुं मार्गं इत्यर्थः। अभिनवगुप्तस्य मतेन नाटकं अनुकरणं, प्रतिबिम्बं, उपमा, आरोपा, अध्यवासयम्, उत्प्रेक्षा, स्वप्न, इन्द्रजालादिभ्यः लौकिकवस्तूनाभ्यां भिन्नं भवति, वेदः च विषयगतज्ञानरूपेण रसानां रसानां च अलौकिकविषयः अस्ति। तस्य अलौकिकस्य विलक्षणनाटकस्य विज्ञानं नाट्यशास्त्रम् अस्ति।

अभिनवगुप्तेन नाट्यशास्त्रं नाट्यवेदस्य पर्यायः इति मन्यते। अन्ये आचार्याः नाट्यवेदशब्दाधारिताः दशरूपकाः स्वीकुर्वन्ति ये नाटकीयाः अर्थात् अनुकरणीयनाटकाः सन्ति। वस्तुतः नाटका अर्थात् अभिनयसम्बद्धान् सर्वान् विषयान् यत् शास्त्रं प्रस्तुतं करोति तत् नाट्यशास्त्रम्। नाट्यशास्त्रं नाट्यशास्त्रसम्बद्धेषु सर्वेषु प्रकारेषु नटं अनुशासयति इति शास्त्रमित्यर्थः।

पाठगतप्रश्नाः 1.1

1. कः सर्ववर्णिका वेदः कथ्यते?
2. कति प्रकाराः रूपकाः?
3. नाट्यः कस्य अनुकरणम्?
4. भरतानुसारेण नाट्यस्य पञ्च भागाः के सन्ति?

1.2 भारते नाट्यपरम्परा

पारम्परिकप्रसिद्धेः अनुसारं नाट्यशास्त्रस्य रचयिता भरतमुनिः अस्ति, तस्य कृतिः सर्वेऽपि निःसंदेहं नाट्यशास्त्रत्वेन स्वीकुर्वन्ति स्म। मुनिभरतः एव पौराणिकव्यक्तिः यस्य व्याप्तिः स्वर्गलोकात् पृथिवीपर्यन्तं वर्णिता अस्ति। पुराणेषु दशरथ-भरतस्य पुत्रस्य दुष्यन्त-भरतस्य पुत्रस्य, मान्धतस्य, जदभारतस्य च प्रपौत्रस्य अनेकानां भरतानां उल्लेखः अस्ति। नाट्यशास्त्रानुसारं भरतः

मुनिः ब्रह्माद् नाट्यवेदं प्राप्य स्वपुत्रशतेभ्यः नाट्यवेदं पाठयति स्म। येषु बहवः पश्चात् नाट्यशास्त्रसम्बद्धाः ग्रन्थाः रचयन्ति स्म। भारतेन स्वयं 'महेन्द्र-विजय' (नाटकं), त्रिपुरादाहः (डीमः) तथा अमृतमन्थनं (समवकारः) नामक रूपकाणां अभिनयप्रयोगाः अपि विभिन्नेषु अवसरेषु प्रस्तुताः।

धनिका तथा धनञ्जयस्य दशरूपक, नन्दिकेश्वरस्य अभिनयदर्पण, शारदातनयस्य भवप्रकाशः, अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारतीटीका, शिंगभूपालस्य रासरणवसुधाकरः, सगरनन्दस्य नाट-लक्षण-रत्नकोषः इत्यादिषु सर्वेषु नाट्यग्रन्थेषु भारतस्य नाट्यशास्त्राचार्यत्वेन अतीव श्रद्धापूर्वकं उल्लेखः अस्ति। कृतम् अस्ति भरतमुनिः। भरतमुनि महर्षि पाणिनी इव, परम्परागतरूपेण नाट्यस्य संस्थापकत्वेन प्रसिद्धः अस्ति। अत एव नाट्यशास्त्रस्य अन्यत् नाम भरतसूत्रम्। शास्त्रीयतत्त्वानां सूत्ररूपेण प्रतिपादनस्य प्रवृत्तिः अस्य ग्रन्थस्य मुख्यशैली अस्ति।

नाट्यशास्त्रे नट-कथाकार-आदीनां कृते भरत-शब्दस्य प्रयोगः अपि भवति। एवं प्रकारेण नाट्यशास्त्रस्य अभ्यासात् भरत-नाम्ना प्रसिद्धानां नाट्याचार्य-भरतानां अक्षुण्ण-परम्परा अचलत।

नाटकीयवर्णनात् भरतमुनिस्य पृथिव्यां निवासस्य अस्पष्टः विचारः अपि प्राप्यते। नाट्यशास्त्रे हिमालयपर्वते स्थिते शिवस्य आज्ञानुसारं भरतमुनिः ताण्डुतः ताण्डवस्य ज्ञानं प्राप्य पुरतः त्रिपुरादाहः नाम डिम् अपि उपस्थापितवान् आसीत्। नाट्यशास्त्रे हिमालयपर्वतानां प्राकृतिकं मनमोहकं च वर्णनं शिवपार्वतीनां ताण्डव-लस्य-वर्णनैः सह ज्ञायते यत् भारतमुनिस्य निवासस्थानं (अथवा आश्रमः) हिमालयपर्वतानां समीपस्थेषु क्षेत्रेषु अवश्यमेव आसीत्। अस्य कारणात् नाट्यशास्त्रस्य पारम्परिकः अध्ययनः अधिकतया काश्मीरे एव भवति स्म तथा च अस्य कारणात् केवलं भट्टलोल्लोत्तः, श्रीशङ्कुः, भट्टनायकः, अभिनवगुप्तपदा इत्यादयः काश्मीरीविद्वांसः एव नाट्यशास्त्रस्य व्याख्यानानि लिखितवन्तः। नाट्यशास्त्रे अलङ्कारस्य, छन्दस्य, सङ्गीतस्य च नाटकस्य सहायकतत्त्वत्वेन विस्तृतविमर्शः अस्ति।

1.2.1 नाट्यशास्त्रस्य प्राचीनविद्वांसः

नाट्यशास्त्रस्य सन्दर्भे अनेके विद्वान् उल्लेखः अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे ब्रह्मा नाट्यवेदसृष्टिसन्दर्भे, शिवः ताण्डवशिक्षायाः सन्दर्भे ताण्डु, पार्वती लस्य-शिक्षा (सुकुमारव्यञ्जनयुक्तनृत्य) सन्दर्भे, शब्दसन्दर्भे पूर्वाचार्यस्य उल्लेखः, गन्धर्वप्रसङ्गे स्वातिः छन्दप्रसङ्गे गुहः नारदः ध्रुवप्रसङ्गे ताण्डुनन्दी च अङ्गारस्य च करणस्य च बृहस्पतिः च मानवगुणसन्दर्भे आचार्यः इति उल्लिखितः। एतदतिरिक्तं नाटकसृष्टेः सन्दर्भे भारतेन स्वपुत्रशतं (नाट्यकलाकाराः शास्त्रलेखकाः च) उल्लेखिताः सन्ति। ते भरतमुनिस्य समकालीननाट्यविदः इति अपि दृश्यन्ते। तेषु अभिनयदर्पणस्य लेखकः- नन्दी (नन्दीकेश्वर, ताण्डु), आचार्य कोहलः, रेचकः, करणः, अगंहरः, भरतस्य उत्तराधि कारीरूपेण चित्रितः तथा च संगीतस्य सन्दर्भे तुम्बुरुः, स्वाति, कृषश्वः, वासुकी, यष्टिकः मुनि, विश्ववासु, वात्यः, शाण्डिल्यश्च धूर्तिलश्च वीणावादनप्रवीणः। 'अभिनयशास्त्रस्य' प्रामाणिक आचार्यः शार्दूलः, स्कन्दवः, शुक्रः, स्कन्दस्य शिष्याः अगस्त्यः, काश्यपः, दत्तिलः, नखकुट्टः,

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अश्मकृतः, बदरायणः, शतकर्णी आचार्यः इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति।

भरतमुनिस्य मध्ययुगीननाट्यपरम्परायाः विद्वानानां मध्ये विशाखिलाचारायणयोः कात्यायनस्य राहुलस्य च गर्गस्य शाक्लीगर्भस्य घण्टकस्य च नाट्यकारस्य हर्षस्य, मातृगुप्ताचार्यस्य, सुबन्धु आचार्यस्य च नाम उल्लिखितम् अस्ति।

1.2.2 भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकाराः

भरतमुनिस्य नाट्यशास्त्रस्य विषये अनेकेषां विद्वानां भाष्याणि लिखितवन्तः। सम्प्रति केवलं अभिनवभारती एव उपलभ्यते, यस्य माध्यमेन वयं नाट्यशास्त्रविषये लिखितव्याख्यानां, वक्तृणां, स्वतन्त्रनाट्यसृष्टीनां विषये ज्ञानं प्राप्नुमः। आचार्य अभिनवगुप्तः उद्भटं नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारं मन्यते स्म, यस्य समर्थनं शङ्करदेवस्य संगीत-रत्नाकरेण अपि कृतम् अस्ति। संगीतरत्नाकरः अपि कीर्तिधर आचार्यस्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्याकारः इति वर्णितवान् एतदतिरिक्तं रससूत्रविमर्शव्याख्याने उत्पत्तिवादी (उत्पत्ति का रस सिद्धान्त) आचार्य भट्टलोल्लटः (अपराजितः), आचार्य श्रीशंकुकः, रससूत्र व्याख्याने अनुमितवादीनः, भट्टनायकः इति प्रसिद्धः-भुक्तिवादिनः तथा रसशास्त्रव्याख्याने रससामान्यीकरणसिद्धान्तप्रवर्तकः। एतदतिरिक्तं दर्शनशास्त्रस्य तांत्रिकशास्त्रस्य च महान् विद्वान् मध्ययुगीनभारतस्य विद्वानानां मध्ये अभिनवगुप्तः प्रमुखः अस्ति। एतेषां विहाय आचार्यभट्टयन्त्रः, आचार्य कीर्तिधरः, नान्यदेवः, भट्टतोतः आदि आचार्याणां मतानाम् अभिनवभारतीयां उल्लेखः कृतः अस्ति।

नाटकपरम्परायां परवर्तीकालस्य शास्त्ररूपेण नाटकविषये लिखितेषु प्रकरणग्रन्थेषु दशरूपकारः धनञ्जयः (११ शताब्द्याः आचार्यः) प्रमुखः अस्ति। तस्य भ्राता धनिकः दशरूपकविषये अवलोकवृत्तिं लिखितवान् सागरनन्दी (११ शताब्दी), नाटक-लक्षणरत्न कोशस्य रचयिता, विद्वानानां पारखीः संरक्षकः च, गम्भीरचिन्तकः विविधशास्त्रविशेषज्ञः च अनेकपुस्तकानां, मुख्यतया अलंकारशास्त्रग्रन्थानां सरस्वतीकण्ठभारण-श्रृङ्गरप्रकाशस्य रचयिता, राजाभोजः (प्रथमः) 11 शताब्द्याः अर्धभागः), तथा च अलङ्करशास्त्रप्रबन्धस्य काव्यनुशासनस्य लेखकः आचार्य हेमचन्द्रः (12वीं शताब्दी), 'नाट्यदर्पणम्' इति पुस्तकस्य लेखकः रामचन्द्रगुणचन्द्रः (हेमचन्द्राचार्यस्य शिष्यद्वयं), अलंकार-सर्वस्वः सहृदयालीलः च सम्बद्धस्य पुस्तकस्य लेखकः अलंकारशास्त्र, रुय्यक (12वीं शताब्दी), कश्मीर निवासी, भावप्रकाशन शारदातनय पुस्तकस्य लेखकः, शिङ्गभूपाल (काल ई. 1210-चतुर्दशः शताब्दी च)- 'रसरनव-सुधाकरः'। विश्वनाथस्य प्रसिद्धं अलङ्कारग्रन्थं 'साहित्यदर्पणम्' इति। साहित्यदर्पणस्य षष्ठे भागे नाटकीयतत्त्वानां चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् नाटकाङ्गाः, रूपकभेदाः, उपभेदाः, अर्थप्रकृतयः, सन्धिः इत्यादयः सर्वे उदाहरणैः सह व्याख्याताः सन्ति। तस्य अस्तित्वकालः (१४३० ई., पञ्चदशशताब्द्याः प्रथमः चरणः) इति मन्यते। उपर्युक्तानां नाटककारानाम् भारतीयनाट्यपरम्परायां विशेषं स्थानं वर्तते।

पश्चात् नाटकीयप्रकरणग्रन्थानां अस्मिन् क्रमे प्रसिद्धः भाष्यकारः कुमारस्वामी (१५ शताब्दी) विद्यानाथस्य 'प्रतापरुद्रयशोभूषणम्' इत्यस्य विषये 'रत्नापनम्' इति टीका लिखितवान्। मेवाड़स्य

प्रसिद्धः राजा महाराणा कुम्भः रसशास्त्रं वा रसरत्नकोशं वा प्रस्तावितवान्। चौतन्यमहाप्रभुस्य शिष्यस्य रूपगोस्वामी इत्यस्य कृतयः नटचन्द्रिका, उज्वलनीलमणिः, भक्तिसंक्रातिसन्धुरः च सन्ति। रूपगोस्वामी (१६ शताब्दी), सुन्दरमिश्रस्य नाट्यप्रदीपस्य, कामराजदीक्षितस्य च नाटकेन काव्येन्दुप्रकाशादिग्रन्थानां रचनां कृत्वा भारतीयनाट्यपरम्परायाः पोषणं कृतम्।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 1.2

1. नाट्यशास्त्रस्य लेखकः कः?
2. अभिनवदर्पणस्य लेखकः कः?
3. ताण्डवः लस्यश्च केन सम्बन्धः?
4. सहृदयलीलस्य लेखकः कः?

1.3 वेदेषु नाट्यतत्त्वस्य परिचयः

भरतमुनिना नाट्यशास्त्रस्य प्रथमे अध्याये नाट्यकला कथं अस्तित्वं प्राप्तवती इति कथा कथिता अस्ति, या यथा- सत्ययुगस्य अनन्तरं त्रेतायुगस्य आरम्भे जनाः कामलोभप्रभावे इन्द्रियालुब्धाः भूत्वा ईर्ष्याक्रोधादिभिः अभिभूताः कर्मानुगुणं सुखिनः दुःखिताः वा जीवितुं आरब्धवन्तः। नारीणां शूद्राणां च वेदश्रवणमपि न सम्भवम् अतः सत्कर्मध्यानार्थं तेषां साधनं नासीत्। एतादृशे काले एकस्मिन् दिने इन्द्रादिदेवता ब्रह्माणं गत्वा प्रार्थितवन्तः यत् सः अस्माकं कृते एतादृशं सृजनात्मकं (नाटकं, मनोरञ्जनसाधनं) पञ्चमवेदरूपं सृजतु यत् दृश्यं श्रव्यं च भवितुम् अर्हति तथा च यत् शक्नोति सर्ववर्गस्य जनाभिः स्वीकृतः भवेत्। देवानाम् आग्रहं स्वीकृत्य ब्रह्मा ऋग्वेदात् पाठं (संवादं, आख्यानं इत्यादि), यजुर्वेदात् अधिनियमं, सामवेदात् संगीतं, अथर्ववेदात् रसं च गृहीत्वा पञ्चमं “नाट्यवेदं” रचितवान्।

तस्मै श्रीजापरं वेदं पञ्चम सर्ववर्णिकम्। (सं.१.१२)

एवं संकल्प्य भगवान् सर्ववेदनानुस्मरणम्।

नाट्यवेदं ताताश्चक्रे चतुर्वेदङ्गसम्भवम् (सं.१.१६)

जग्रह पथ्यमृगवेदात् सम्भ्यो गीतमेव च,

यजुर्वेदाभिन्यानरसनाथर्वणदापी (सं.१.१७)

देवाः तस्य स्वीकारं, क्रीडनं, प्रयोगं च कर्तुं असमर्थतां प्रकटयित्वा ऋषिभ्यः तस्य उपयोगं कर्तुं प्रार्थितवन्तः। अथ ब्रह्मणा भरतमुनि इत्यस्मै एतत् नाट्यवेदं पाठयित्वा स्वपुत्रशतसहायेन तस्य प्रयोगं कर्तुं आज्ञापयत्। यदा भरतमुनिः स्वपुत्रशतेभ्यः एतत् नाटकं पाठयित्वा ब्रह्मणा पुरतः अभिनयं कृतवान् तदा कैशिकीवृत्ति (गीतनृत्यादिभिः युक्ता अलङ्कारिकक्रिया) योजनां कर्तुं

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

सल्लाहं दत्तवान्, अस्य कार्यस्य कृते स्वतः अप्सराः निर्मितवान् मनः कृत्वा तान् भरतमुनिं प्रदातुम्। एवं प्रकारेण यदा नाटकं समाप्तं जातं तदा प्रथमवारं इन्द्रध्वजमहोत्सवस्य प्रदर्शनं जातम्, यस्मिन् देवसुरयुद्धे देवानां विजयः प्रदर्शितः आसीत् इति दृष्ट्वा राक्षसाः क्रुद्धाः उपद्रवं कर्तुं प्रवृत्ताः। तदा नाट्यगृहस्य आवश्यकता अनुभूता। विश्वक्रमेण विचारयित्वा उत्तमसभागारस्य निर्माणं कृत्वा। अपरं तु ब्रह्मा राक्षसान् व्याख्यातवान् ततः “अमृतमन्थन्” इति नाटकं प्रथमवारं अस्मिन् निमीलित-नाट्यगृहे प्रदर्शितम्। तदनन्तरं विभिन्नेषु देवलोकेषु नियमितरूपेण नाटकस्य प्रदर्शनं भवितुं आरब्धम्। देवेभ्यः निरन्तरस्तुतिं प्राप्य भरतपुत्राः नाट्यकलाज्ञानेन अतीव गर्विताः अभवन्। एकदा नाट्यप्रदर्शने ते अन्यऋषीणां उपहासं कृत्वा तेषां उपरि आक्षेपाहं व्यङ्ग्यं प्रस्तुतवन्तः। तेन ऋषयः क्रुद्धाः अभवन्, तेन भरतपुत्रान् शप्तवन्तः यत् एतत् नाटकं नाश्य भारतपुत्राः शूद्राः भवेयुः इति। इति श्रुत्वा देवाः चिन्तिताः भूत्वा मुनीनां समीपं गत्वा तेषां शापं प्रतिग्रहीतुं प्रार्थितवन्तः। अथ नाट्यकला न नश्यति इति मुनयः। शापस्य तु शेषः प्रभावः तथैव तिष्ठति।

तदनन्तरं राजा नहुषः स्वर्गलोके इन्द्रपदं प्राप्तवान्, ततः सः स्वर्गे अप्सराभिः कृतं नाटकं दृष्टवान्। एतत् दृष्ट्वा सः देवान् प्रार्थितवान् यत् एतत् नाटकं पृथिव्यां राजभवने अपि करणीयम् इति। अथ देवाः अवदन् यत् अप्सराणां कृते पृथिव्यां नाटकं कर्तुं न सम्भवति, परन्तु भवन्तः अवश्यमेव भरतस्य पुत्रान् पृथिव्यां नीत्वा एतत् कार्यं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति। नहुषः भरतमुनिं पृथिव्यां नाटकं प्रस्तुतुं प्रार्थितवान्, तत् स्वीकृत्य भरतमुनिः स्वपुत्रान् पृथिव्यां गत्वा नाटकं कर्तुं आज्ञापितवान्, एवं कृत्वा ऋषिभिः दत्तः शापः समाप्तः भविष्यति इति व्याख्याय। स्वर्गात् अवतीर्य भारतस्य पुत्राः नहुषराजभवने नाटकं प्रस्तुतवन्तः। कुटुम्बरूपेण पृथिव्यां मानवस्त्रीभिः सह किञ्चित्कालं व्यतीतवान्, शापस्य समाप्तेः अनन्तरं ते स्वर्गं प्रत्यागतवन्तः। परन्तु गमनात् पूर्वं तेषां बालकानां कृते अस्य नाटकस्य इत्यादीनां प्रयोगः उपदिष्टः आसीन्, येन कारणेन पृथिव्यां नाटकं स्थापितं जातम्।

नाटकस्य उत्पत्तिविषये नाट्यशास्त्रे वर्णिता उपर्युक्ता कथां विहाय विभिन्नैः भारतीयैः विदेशीयैः विद्वांसैः संस्कृतनाटकस्य उत्पत्तिविषये भिन्नाः सिद्धान्ताः प्रस्तुताः। नाटकस्य सर्वे प्रमुखतत्त्वानि वैदिकसाहित्ये दृश्यन्ते। अतः भारत मुनि ने नाट्यवेद- ‘चतुर्वेदङ्गसम्भवम्’ इति उच्यते। मुख्यतया नाटकाय चत्वारि तत्त्वानि आवश्यकानि सन्ति- 1. पाठः, 2. संगीतं, 3. अभिनयः, 4. रसः। कथा/ग्रन्थः ऋग्वेदस्य संवादिषु स्तोत्रेषु च प्रचुरतया उपलभ्यते। ऋग्वेदे अनेके नाट्यसंवादाः स्तोत्राणि च सन्ति, येषां आधारेण संस्कृतनाटकानां उत्पत्तिः अभवत्। ऋग्वेदे प्राप्यमाणाः संवादाः स्तोत्राः च नाटकीयरूपेण व्याख्यातुं शक्यन्ते। यथा- इन्द्र-मारुत-संवादः (ऋग्वेद-१.१६५, १.१७०), अगस्त्य-लोपामुद्रा-संवादः (ऋग्वेद-१.१७९), विश्वामित्र-नदी-संवादः (ऋग्वेद-३.३३), वशिष्ठ-सुदास-संवादः (ऋग्वेद-७.८३), यम-यमी-संवादः (ऋग्वेद-10.10), इन्द्र-इन्द्राणी-वृषकपि-संवादः (ऋग्वेद-10.86), पुरूर्व-उर्वशी-संवादः (ऋग्वेद-10.95), सरमा-पाणि-संवादः (ऋग्वेद-10.108)। संवेदे सङ्गीततत्त्वं प्रमुखम् अस्ति। यजुर्वेदसंस्कारेषु वाचिकहस्तकर्माणि पूर्णतया प्राप्यन्ते। अथर्ववेदे कामः (९.२, १९.५२), कामस्य इशुः (३.२५),

कामिनीमानो-भिमुखीकरणम् (२.३०), सप्तनीनाशनम् (६.३५), केवलः पतिः (६.३८) इत्यादिषु स्तोत्रेषु शृंगाररसः प्रधानः अस्ति तथा च शत्रुनाशनस्य संस्कारेषु (२.१२, १८.३४, ३.६, ४.३), सेना-संमोहनम् (४.३१), शत्रुसेना-सम्मोहनम् (३.१), सेना-संयोजनम् (४.३२), संग्रामजय (६.९९) वीररसः प्रमुखः। भारतीयनाटकेषु शृङ्गारा, वीररसः च महत्त्वपूर्णौ स्तः। एतेषां रसानां कृते अथर्ववेदः श्रेष्ठः। अथर्ववेदे करुणादीनां रसानां च वर्णनम् अस्ति। एवं नाटकाय आवश्यकाः चत्वारः तत्त्वानि वेदेषु उपलभ्यन्ते। अतः भारतीय नाट्यविज्ञानं 'चतुर्वेदङ्गसम्भवम्' इति भरतमुनिस्य कथनं समीचीनं प्रतीयते।

यज्ञस्य अवसरेषु धार्मिकप्रदर्शनेषु भारतीयनाटकानां प्रारम्भिकरूपं वयं प्राप्नुमः। ऋग्वेदस्य संवादस्तोत्राणि अस्यां दिशि प्रथमाः नाट्यप्रयोगाः सन्ति। एते प्रयोगाः केवलं यज्ञे एव सीमिताः न आसन् अपितु धार्मिककार्यस्य भागः अभवन्। आदौ धार्मिकनाटकानाम् लोकप्रियतायाः कारणात् पर्वादिषु अपि भागः कृतः। अस्मिन् क्रमिकविकासप्रक्रियायां इन्द्र-ध्वजमहोत्सवादिकं कडीरूपेण गणनीयम् यथा यथा एषा प्रक्रिया प्रगच्छति स्म तथा तथा उत्सवेषु, रसलीलादिषु प्रयुक्ताकारणात् अधिकप्रसिद्धा अभवत्।

पाठगत-प्रश्नाः 1.3

1. ब्रह्माद् नाट्यवेदशिक्षा केन प्राप्ता?
2. भरतमुनिः पृथिव्यां नाटकं कर्तुं केन प्रार्थितम्?
3. नाट्यस्य कृते कति तत्त्वानि आवश्यकानि आसन्?
4. भरतस्य नाटकानां कृते मुख्य रसाः ये सन्ति?

1.4 नाट्यकलारूपाः प्रयोजनं च

नाटकस्य रूपव्याप्तिसम्बद्धः प्रश्नः नाटकस्य प्रयोजनेन सह सम्बद्धः अस्ति अर्थात् कस्य कृते (किमर्थं च प्राप्तुं) एतत् नाटकं निर्मितम् इति। अस्य प्रतिक्रियारूपेण नाट्यशास्त्रे नाट्यकलानां उत्पत्तिकथायां इन्द्रादिदेवगणः ब्रह्माणं प्रार्थयति यत् (प्रतिबन्धकत्वात् अबोध्यत्वात्) वेदाः सर्वेषां श्रोतुं न उपयुक्ताः, अतः भवन्तः तादृशं पञ्चमं ग्रन्थं रचयन्ति या सर्वेषां वर्णानां कृते उपयोगी भवति। श्रव्य-दृश्य-वाद्यः (खेल-मनोरञ्जनम्) रूपेण वेदं रचयतु। अथ ब्रह्मा सर्ववेदान् स्मृत्वा संकल्पं कृतवान् यत् अहं तस्य इतिहासेन सह नाट्य इति पञ्चमं वेदं सृजामि, यत् धर्मस्य अर्थस्य च स्रोतः, यशदादाता, उपदेशसङ्ग्रहपूर्णः, सर्वकार्याणां मार्गदर्शकः भविष्यति भविष्यस्य जगतः सर्वशास्त्रार्थपूर्णं भविष्यति, शिल्पं च प्रदर्शयिष्यति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

नाट्य-क्रीडा-भोग-आदि-प्रवर्धनेन लाभप्रद-शिक्षायाः प्रवर्तकः भविष्यति एतत् नाटकम् एतेषां सर्वेषां राग-भावना-कर्मणां माध्यमेन शिक्षां प्रदास्यति। एतत् नाटकं शोक-क्लान्ति-शोक-पीडितानां निर्धनानाम् उपशमनं करिष्यति। एतत् नाटकं धर्मं, यशः, दीर्घायुः च वर्धयिष्यति, लाभप्रदं भविष्यति, बुद्धिविकासं करिष्यति, जगतः उपदेशं च दास्यति। एतत् नाट्यगृहं जगति मनोरञ्जनस्य स्रोतः भविष्यति।

भारतीयविद्वान् दृष्ट्या नाटकस्य स्वरूपं यथा विस्तृतं तथा व्याप्तिः। भरतमुनिः कथयति यत् कुत्रचित् धर्मः, क्वचित् क्रीडा, कुत्रचित् अर्थः (राजनीतिः अर्थशास्त्रं वा), क्वचित् श्रमः, क्वचित् हास्यं, क्वचित् युद्धं, कुत्रचित् प्रेम, कुत्रचित् वधः च अस्ति।

क्वाचिधर्मः क्वाचित्क्रीडा क्वाचिदर्थं क्वचिच्छ्रमः, २.

क्वाचिद्धस्यं क्वाचिद्युद्धं क्वचित्कमः। (नस्-१.१०८) २.

तत्र भक्तानां धर्मः, प्रेमप्रवृत्तानां प्रेम च तस्मिन् अस्मिन् अनियंत्रितजनानाम् दण्डस्य, मत्तानां दमनस्य च उपायाः समाविष्टाः सन्ति।

धर्मो धर्मप्रवृत्तिनाम कामः कामोपेसावितनं, .

निग्रहो दुर्विनीतान मत्तनम दमनाक्रिया। (सं-1.109)

नपुंसकानां मध्ये साहसस्य, शूरा इति मन्यमानानाम् उत्साहस्य च उत्पादकम् अस्ति। अज्ञानानां कृते विशेषं ज्ञानं प्रदाति, विद्वानानां ज्ञानं वर्धयति च। धनिकेभ्यः विलासः, दुःखितानां जनानां स्थिरता, आर्थिकाश्रितानां जनानां धनं, व्याकुलजनानाम् धैर्यं च ददाति।

अबुधनं विबोधश्च वैदुष्यम् विदुषम्पी। (सं-1.110)

ईश्वरणं विलासश्च स्थैर्यं दुःखादितस्य,

अर्थोपाजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेत्सम्। (नस्-१.१११)

लोकवृत्ति अनुकरणं नटायमेतनमय कृतम्। (सं-1.112)

दुखार्तनं श्रमर्तनं शोकर्तनं तपस्विनाम्।

विश्रांतिज्ञानं काले, नाट्यमेतनमय कृतम्। (सं-1.114)

धर्म्यं यशस्यामयूष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।

लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यतीति। (नस्-१.११५)

अस्मिन् नाटके सर्वाणि शास्त्राणि, सर्वविधाः शिल्पानि, विविधानि कार्याणि च समाविष्टानि सन्ति। अस्मिन् नाटके वेदानां, विद्यानां, इतिहासकथानां च अवधारणां जगति प्रस्तुतं कर्तुं गच्छति तथा च एतत् नाटकं श्रुतिः, स्मृतिः, नैतिकता, शेषार्थाः च अवधारणं कर्तुं गच्छति। भरतमुनिस्य एतत् वचनं सुप्रसिद्धम्-

न तज्जननं न तच्छिलपं न स विद्या न स कला,
नसौ योगो न तत्कर्म नत्येयस्मिं यन्न दृष्यते।

वस्तुतः नाटकप्रयोगः विविधज्ञान-विद्या-कला-शिल्प-योग-कर्म-संयुक्त-प्रस्तुतिः। भरतमुनि इत्यस्य उपर्युक्तवचनानि विचार्य नाट्यसृष्टेः मुख्यौ उद्देश्यद्वयं स्पष्टतया दृश्यते- सार्वजनिकमनोरञ्जनं जनप्रचारः च। एतयोः उद्देश्ययोः अपि मूलतः परस्परं सम्बन्धः अस्ति। नाटकं सार्वजनिकशिक्षायाः माध्यमं यत् मनोरञ्जनपूर्णं सार्वत्रिकं च अस्ति। अनेन प्राचीनभारतीयदार्शनिकानां सर्वकल्याणकारी उदारदृष्टिकोणस्य परिचयः प्राप्यते। नाट्यशास्त्रं न केवलं स्वयुगस्य आवश्यकतानां विषये मनसि कृतवान् अपितु भविष्यस्य युगस्य आवश्यकतानां विषये अपि मनसि कृतवान् अस्ति। अत एव, भारतः वदति यत् भविष्ये युगे मानवबुद्धेः क्षयः भवेत्। यदा जनानां बौद्धिकक्षमता नष्टा भवितुम् अर्हति तदा विविधाः कलाशिल्पाः अपि नष्टाः भवन्ति इति स्वाभाविकम्। अतः नाटकद्वारा कलासंरक्षणम् अत्यावश्यकम्।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 1.4

1. धार्मिकजनानाम् नाट्यं किं प्रदाति?
2. साहसीजनानाम् नाट्यं किं प्रदाति?
3. नाट्यस्य मुख्यप्रयोजनं किम्?
4. नाट्येन कः संरक्षणः अत्यावश्यकः?

1.5 संस्कृतनाटकानां विकासः

नाट्यकला प्रथमवारं भारते एव विकसिता। अस्य विकासस्य कालक्रमेण अधः दत्तः अस्ति।

रामायण-महाभारत-कालः -रामायण-महाभारतयोः अध्ययनेन ज्ञायते यत् तस्मिन् समये नाटकानि लोकप्रियाः अभवन्, नाटकानां विकासः च प्रचलति स्म। नाटकेषु रस-परिपाके अपि पूर्णं ध्यानं दत्तम् आसीत्। शैलुषस्य तस्य महिलानां च उल्लेखात् स्पष्टं भवति यत् अभिनेतारः अभिनेत्र्यः अपि आसन्। हास्यनाटकानि अपि क्रीडितानि आसन्। वाल्मीकिरामायणस्य अधोलिखितेषु श्लोकेषु नाटक-नाट-नर्तकादिषु स्पष्टोल्लेखः अस्ति।

(क) वधुनाटकसंघैश्च सम्युक्तं सर्वतः पुरीम् (रामायण १.५.१२)

(ख) रसैः शृङ्गारकरुणहस्यरौद्रभयानकैः।

वीरादिभि रसैर्युक्तं काव्यमेतद्गायतं (रामायण-१.४.९)

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

(ग) नाराजके जनपदे प्रकृष्टनानर्तकः

(घ) वदयन्ती तथा शान्तिं लसयन्त्यपि चप्रे, 1999।
नटकन्यापारे प्रहर्हस्यानि विविधानानि छ.

(ङ) शैलुषश्च स्त्रिभिर्यन्ति च।
तथा महाभारते अपि सूत्रधरनाटादिकम् ।

(अ) इत्यब्रवीत सूत्रधारः सूतः पुराणिकस्तथा। (महाभारत-१.५१.१५)

(ख) नाटक विविधः काव्याः कथख्यायिककरकः। (महाभारत-२.१२.३६)

(ग) अनारतश्च तथा सर्वं नतनर्तकगायकः। (महाभारत-२.१५.१३)

महाभारतस्य विराटपर्वणि अपि रंगशालस्य उल्लेखः अस्ति । महाभारते हरिवंशपर्वणि
(अध्याय-९१ तः ९७ पर्यन्तम्)

उक्तं यत् 'रामायणं कौबेरारम्भाभिसारं च' इति नाटकानि वज्रनाभनामसुरस्य नगरे कृतानि आसन्

पाणिनिः पतञ्जलियुगः च- पाणिनीयकालः ख्रीष्टपूर्वं चतुर्थशतकं मन्यते। पाणिनिः स्वसूत्रेषु
नत्सुत्रद्वयम् अर्थात् नाट्यशास्त्राणां उल्लेखं कृतवान् अस्ति। एकस्य नाट्यशास्त्रस्य कर्ता शिलालिनः
अपरस्य कर्ता कृष्णेश्वरः।

परासार्थशिलालिभ्यां भिक्षुणातसूत्रयोः। (अष्टाध्यायी-४.३.११०)

कर्मण्डकृशश्वदिनिः। (अष्टाध्यायी-४.३.१११)

तेन ज्ञायते यत् नाट्यशास्त्रं महर्षिपाणिनिभ्यः बहुपूर्वं पूर्णतया उन्नतपदं प्राप्तवान् आसीत्।
पाणिनिः न केवलं अष्टाध्यायी रचितवान्, अपितु जाम्बवतीजय (पाटल-विजय) इति नाटकमपि
रचितवान् । यथा श्लोकात् ज्ञायते-

स्वस्ति पाणिन्ये तस्मै येन रुद्रप्रसादतः,

अदौ व्याकरणं प्रोक्तं ततो जम्बवतीजयम्।

महर्षि पतञ्जलिः (१५० ई.पू.), स्वस्य महाभाष्ये (३.२.१११) 'कंसवध', 'बलिबन्ध' इति
नाटकानां वादनस्य उल्लेखं कृतवान् अस्ति । पतञ्जलिस्य कथनम् अस्ति-

ये तवदेते शोभनिका नमैते प्रत्यक्ष कांसम घटायन्ति,
प्रत्यक्षं च बलि बन्धयन्तीति। (महाभाष्य-३.२.१११) २.

भरतमुनि- भरतमुनिः भारतीयनाट्यविज्ञानस्य मुख्यविद्वान् इति मन्यते। तस्य 'नाट्यशास्त्र' इति
नाटकसम्बद्धं विशालं पुस्तकं ३६ अध्यायैः युक्तम् अस्ति। तस्य समयः ईपू २०० वर्षः आसीत्।

अनुमानतः इति मन्यते। अस्मात् ज्ञायते यत् तृतीयचतुर्थशतके भारतीयनाट्यकला उन्नतपदे आसीत्।

वात्स्यायनम्- तथैव बौद्धग्रन्थेषु, जैनग्रन्थेषु, वात्स्यायनस्य कामसूत्रेषु च नाटकानां नाटानां च उल्लेखः प्राप्यते। वात्स्यायनेन (ई.द्वितीयशतकम्) स्पष्टतया लिखितं यत् नटाः (कलाकाराः) नागरिकेभ्यः नाटकं दर्शयेयुः परदिने यदि नागरिकाः इच्छन्ति तर्हि पुनः नाटकं पश्यन्तु अन्यथा नटाः (कलाबाजाः) प्रेषिताः भवेयुः।

कुशीलवश्चगन्तवः प्रक्षाणकमेषं दद्युः, २.

द्वितियेहनि तेभ्यः पूजं नियमं लभेरन,

यथाश्राद्धमेशं दर्शनमुत्सर्गो वा। (कामसूत्र-१.४.२८ तः ३१ पर्यन्तम्)

कुशीलवशब्दात् अपि ज्ञायते यत् प्रथमं अभिनयकार्यं रामस्य पुत्रैः कुश-लुवाभिः कृतम् अतः तेषां अनुकरणे तेषां स्मृतौ च नटस्य कृते कुशीलव इति नाम प्रयुक्तम् अभवत्।

पाठगतप्रश्नाः 1.5

1. महाभटस्य कस्मिन् पर्वे 'रङ्गशाला' इति शब्दः उपलभ्यते?
2. पाणिने कालः कः?
3. महाभाष्यस्य लेखकः कः?
4. नाट्यशास्त्रे कति अध्यायाः?

1.6 संस्कृत नाट्यकलाविशेषताः

संस्कृतनाटकानाम् अध्ययनेन ग्रीकनाट्यैः सह तुलनां कृत्वा केचन लक्षणानि ज्ञायन्ते। एतानि लक्षणानि मुख्यतया कथायाः, सामग्री-संयोजनस्य, पाठस्य आकारस्य, पात्रसङ्ख्यायाः, रसस्य परिपक्वता, प्रयोजनस्य, नाट्यनिर्माणस्य इत्यादीनां दृष्ट्या भवन्ति।

भारतीयनाटकेषु यद्यपि मध्ये सुखदुःखयोः मिश्रणं भवति तथापि सर्वेषां नाटकानां सुखान्तः भवति। रमणीय-कल्पनात्मकाः प्रकृतयः भारतीयनाटकाः मुख्यतया रामायण-महाभारत-पुराण-बृहत्कथा-आदि-कथानाश्रिताः सन्ति। ग्रीक-नाट्येषु काल-स्थान-गति-निरन्तरतायां महतीं बलं दत्तं, किन्तु संस्कृत-नाट्येषु एषा निरन्तरता सर्वथा उपेक्षिता अस्ति।

संस्कृतनाट्येषु कोरसः अतीव प्रचलितः अस्ति। संस्कृतनाट्यशास्त्रे १० प्रकाराः रूपकाः १८ प्रकाराः उपरूपकाः च विचारिताः सन्ति। तेषां रूपं, भाग-अभिनयम्, पात्रम् इत्यादीनां विषये

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

गम्भीरं विश्लेषणं कृतम् अस्ति अतः भारतीयनाट्यविज्ञानम् अतीव जटिलं जातम्। संस्कृतनाट्येषु गद्यस्य प्रयोगः कथनाय, काव्यस्य च रोचकता, प्रकृतेः वर्णनं, नैतिकशिक्षा, सुभाषितादिकं च भवति, एवं गद्यस्य काव्यस्य च समन्वयः भवति। एतेषु संस्कृतभाषायाः सह प्राकृतस्य प्रयोगः भवति। तत्र संस्कृतनाट्यरचनाविधिः विशेषः। सम्पूर्णं नाटकं अनेकेषु कृत्येषु विभक्तम् अस्ति। नन्दी-पथात् आरभ्य सूत्रधरेण संस्थापनं, प्रतिष्ठायां वा प्रस्तावनायां वा कविस्य परिचयः, सारांशं वा कथानकं वा संयोजयितुं विष्कम्भक-प्रवेशकयोः प्रयोगः, भारत-वाक्यान्तः इत्यादिभिः संस्कृत-नाट्य-रचनाविधि-लक्षणम्।

विदूषकः हास्येन सह कथानकस्य प्रगतेः सहायतां करोति, आवश्यकतानुसारं नायकं परामर्शम् अपि ददाति। अत्र अभिनयसम्बद्धाः संकेताः समुचितस्थानेषु सटीकतया दत्ताः सन्ति। यथा- प्रकाशं, स्वगतं, अपावरीतं, जनान्तिकं, आकाशे, सरोषं, विहस्य, सासंभ्रमम्। संस्कृतनाट्येषु प्रथमपञ्चार्थप्रकृतयः, प्रथमपञ्चचरणाः, प्रथमपञ्चसन्धिः च प्रयुज्यन्ते। आकारस्य दृष्ट्या संस्कृतनाटकानि तुल्यकालिकरूपेण विशालानि सन्ति, तेषु पात्राणां संख्या नियतं नास्ति। लौकिकं दिव्यं अदिव्यं च सर्वविधं पात्रम् अत्र पात्राणि व्यक्तिं न प्रतिनिधियन्ति अपितु समूहविशेषं प्रतिनिधियन्ति। यथा शकुन्तला व्यक्तिगतस्त्रीप्रतिनिधित्वं न करोति अपितु साध्वीस्त्रीसमूहस्य प्रतिनिधित्वं करोति। संस्कृतनाट्येषु शृङ्गार-वीर-करुण-रसयोः परिपाकं परमं लक्ष्यं भवति। अनुचितं, असभ्यं, असभ्यं, अशुभं च दृश्यं मञ्चे न प्रदर्शयितव्यम्- यथा चुम्बनं, आलिंगनं, मैथुनं, युद्धं, मृत्युः, भोजनं, शापम् इत्यादयः इति विशेषतया बलं दत्तम् अस्ति। संस्कृतनाटकानाम् उद्देश्यं स्थापनम् एव शान्तिः निर्दोषता च, सुखसमृद्धेः कामना, जनानां मनोरञ्जनं तथा च स्वस्थनैतिकतां उच्चादर्शान् च जनानां कृते संप्रेषयन्ति। संस्कृतनाट्यप्रदर्शनार्थं प्रयुक्तानि नाट्यगृहाणि चतुष्कोणानि, आयताकाराणि, त्रिकोणानि वा आसन्न विशेषेषु अवसरेषु एव संस्कृतनाटकानि प्रदर्श्यन्ते स्म। यथा उत्सवाः, उत्सवाः, बालजन्मः, राज्याभिषेकः, विवाहः, गृहप्रवेशः इत्यादयः संस्कृतनाट्येषु प्रकृतेः वर्णनस्य महत्त्वं दत्तम् अस्ति। तत्सङ्गमे नाटककारः प्रकृत्या सह तादात्म्यं सुन्दरं चित्रयति।

एक-अङ्क-नाट्य-प्रसारणम्- भास-आदिनाटकभ्यः ज्ञायते यत् संस्कृते एक-अङ्क-नाट्यस्य पर्याप्तं प्रचलनं आसीत्। भासस्य नाटकेषु पञ्च एक-अङ्कनाटकानि सन्ति।

यद्यपि भारतेन वृत्तिः दशरूपविकल्पस्य आधारः इति मन्यते, परन्तु तदनन्तरं प्रायः सर्वैः लेखकैः मृपकानां त्रयः भेदकतत्त्वानि मन्यन्ते-वस्तुः, नेता, रसः च। वस्तु इत्यर्थः कथायाः विषयः। नेता इत्यर्थः ख नायिका-नायिका इत्यादयः पात्राः। रसस्य अर्थः- शृङ्गारः, वीरः, विभत्सा इत्यादयः स्रोतदृष्ट्या नाट्यकथा त्रिविधाः सन्ति-ख प्रसिद्धः (प्रसिद्धः), निर्मितः (उत्पद्यः), मिश्रितः च। फलाधिकारस्य दृष्ट्या कथानकं द्विविधं भवति-ख अधिकारिकं प्रसंगिकं च। अधिष्ठानस्य दृष्ट्या चत्वारः प्रकाराः कृताः- सुच्यः, प्रयोज्यः, अभ्युः (कल्पनीयः) उपेक्ष्यः च। संभाषणव्यञ्जनानुसारं पञ्च प्रकाराः सन्ति- प्रकाशः, स्वगतः, अपवारितः, जनान्तिका, आकाशभाषी च।

कथायाः विकासस्य दृष्ट्या नाट्यशास्त्रं सम्पूर्णं रूपकथां विभजति। अयं विभागः कार्यवस्था अर्थाकृतिः सन्धिः इति त्रिधा क्रियते। एतेषां प्रत्येकस्य पञ्च प्रकाराः सन्ति। कस्मिन् अपि पूर्णविकसिते कार्ये विकासस्य पञ्च चरणाः भवन्ति। एतेषां कार्यपदानां नामानि सन्ति आरम्भ, यतना, प्रत्याश, नियमतप्ति, फलागम च। एतेषां पञ्चानां चरणानां प्रयोजनं सिद्धयन्ति ये पञ्च अर्थप्रकृतयः सन्ति बीजः, बिन्दुः, पताकाः, प्रकरी, कार्यः च। सन्धिः कार्यचरणं स्वाभाविकं अन्तं यावत् नयन्ति। पञ्च- मुखं प्रतिमुखं गर्भं विमर्षं निर्वहणम्। एतेषां विहाय नाट्यशास्त्रे ६४ प्रकाराः सन्ध्याङ्गाः, २१ सन्ध्यान्तराः, ६ सन्ध्यायाः प्रयोजनाः, ३६ नाटकलक्षणाः अथवा नाट्यलंकाराः उल्लिखिताः सन्ति। एतानि सर्वाणि मनसि कृत्वा कथारूपं सज्जीकृतम् अस्ति।

भरतोत्तरकाले केचन रूपकाः अपि विकसिताः। उपर्युक्तेषु रूपकासंप्रकारेषु कथाविषयस्य प्रधानता अस्ति तथा च चतुर्विधाः अभिनयप्रकाराः सम्यक् प्रयुक्ताः सन्ति। परन्तु गीतनृत्यादि उपरूपाः प्रमुखाः सन्ति, अत एव, ते गेयरूपक, नृत्त-भेदादिनाम्ना अपि आह्वयन्ति।

पाठगतप्रश्नाः 1.6

1. भरतनाट्यैः सह कः एकीकृतः अस्ति?
2. उपरूपकाः कति प्रकाराः?
3. केन आधारेण भरतः वृत्तिं मन्यते स्म?
4. नाटके नेतस्य कः अर्थः?

1.7 प्रमुखाः नाटककाराः

संस्कृतनाट्यग्रन्थेषु ये रूपक-उपरूपक-प्रकाराः उल्लिखिताः सन्ति ते अवश्यमेव नाटकानुसारं लिखिताः सन्ति। शास्त्रं प्रयोगश्च परस्परं अनुसरणं कुर्वन्तः एव भवन्ति। क्वचित् शास्त्रानुसारं रूपकं निर्मायते कदाचित् प्रयोगं दृष्ट्वा लिपिकृतं भवति। एतत् तथ्यं रूपकप्रसङ्गे अपि अधि कं स्पष्टं भवति। भिन्नशास्त्रेषु रूपकसंख्याभेदः, तेषां नाम, लक्षणं च अस्य प्रमाणम् दुर्भाग्यवशम् अद्यत्वे रूपक-उपरूपकभेदयोः उदाहरणानि न प्राप्यन्ते तथा च पूर्वकालस्य अनेकानां नाटककारानाम् कृतयः, येषां केषाञ्चन नामानि विविधग्रन्थेषु प्राप्यन्ते, ते अपि अप्रचलिताः अभवन् तथापि वर्तमानस्य संस्कृतनाट्यकारानाम् कृतीः अपि अप्रचलिताः अभवन् उपलब्धेषु प्रथमनाम भासः।

यद्यपि महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्री द्वारा अनन्तशायनम् पुस्तकशृङ्खला अन्तर्गत १९१२ ई.त. परन्तु कालिदासः स्वयमेव मालविकाग्निमित्रम् इति नाटकस्य प्रस्तावनायां भासस्य अपि आदरपूर्वकं उल्लेखं कृतवान् अस्ति। अतः, सः निश्चितरूपेण तस्य पूर्ववर्ती आसीत्। विद्वांसः तं केरलनिवासी इति मन्यन्ते, केचन जनाः उपलब्धानां केषाञ्चन कृतीनां लेखकत्वे अपि संशयं प्रकटयन्ति।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

भासः उत्तमगुणस्य नाटककारः न संशयः। तस्य उल्लेखः अनेकेषां विद्वान् उद्धरणैः सह कृतः अस्ति तथा च जयदेवः तं “कवितकामिनी हास्” इति मन्यते। तस्य कृत्यानां नामानि यथा - 1. प्रतिमानाटकं, 2. अभिषेकरात्रम्, 3. पञ्चरात्रम्, 4. मध्यमव्यायोगः, 5. दुतघटोत्कचम्, 6. कर्णभारम्, 7. दूतवाक्यम्, 8. उरुभंगा, 9. बालचरितम्, 10. दरिद्रचारुदत्तम्, 11. अविमारकम्, 12. प्रतिज्ञायोगन्धरायणम् 13. स्वप्नवासवदत्तम्।

संस्कृतनाट्यकारेषु द्वितीयं उल्लेखनीयं नाम महाकविकालिदासस्य अस्ति, यस्य अस्तित्वकालः केभ्यः विद्वान् चन्द्रगुप्तद्वितीयस्य शासनकाले षष्ठशताब्दी इति मन्यन्ते, अन्ये च विद्वांसः तं उज्जयिनी शासकस्य नवरत्नेषु अन्यतमं मन्यन्ते विक्रमादित्यं च प्रथमशताब्द्यां ईपू. कालिदासः अन्येभ्यः लेखकेभ्यः अपेक्षया कविनाट्यकारत्वेन अधिकं प्रसिद्धिं प्राप्तवान्। कालिदासस्य चत्वारः काव्यग्रन्थाः- रघुवंशः, कुमारसंभवः, मेघदूतः, ऋतुसंहारः च तथा च त्रीणि नाटकानि- अभिज्ञानशकुन्तला, विक्रमोर्वाशिया, मालविकाग्निमित्रं च। एतेषु शकुन्तलः तस्य विश्वप्रसिद्धः ग्रन्थः अस्ति यस्य प्रशंसा अनेकेषां विदेशीयविद्भिः अपि कृता अस्ति।

कालिदासस्य समकालीनकविषु एकं महत्त्वपूर्णं नाम अश्वघोषः अस्ति, यस्य अस्तित्वं पूर्वोत्तरशतके इति मन्यते। साकेतकस्य (अयोध्या) निवासी अश्वघोषः बौद्धदार्शनिकः, महाकविः, महावादी च अर्थात् महान् तार्किकविद्वान् आसीत्। तस्य नाम्ना विविधविषयेषु अनेके ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति, परन्तु अश्वघोषस्य केवलं त्रीणि साहित्यिकग्रन्थाः संशयात् परं विचार्यन्ते- बुद्धचरितम्, सौन्दरानन्दः, शरीपुत्रप्रकरणः च। तेषु प्रथमद्वयं महाकाव्यं अन्तिमं च नव-अङ्केषु रचितं प्रकरणं (प्रकरणम्) यस्मिन् शरीपुत्रस्य बौद्धधर्मदीक्षाप्रसङ्गस्य नाटकीयता कृता अस्ति।

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसः अद्यापि संस्कृतनाट्येषु महत्त्वं गौरवं च निर्वाहयति। एतत् नाटकं कूटनीतिस्य समस्यानां विवरणम् अस्ति। चाणक्यः स्वबुद्ध्या रक्षां पराजय्य चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री भवितुम् इच्छति तथा च अस्य कृते यत् बौद्धिककौशलं प्रदर्शयति तत् राजनेतृणां कृते अपि प्रशंसनीयम् अस्ति। विशाखदत्तस्य द्वितीयं ग्रन्थं षष्ठशताब्द्याः उत्तरार्धं परितः लिखितं देवीचन्द्रगुप्तं नाटकम् अस्ति, यस्य कतिपयानि उद्धरणं नाटकग्रन्थेषु उपलभ्यते।

वर्तमानभारतीयनाट्यशास्त्रस्य संस्कृतनाट्यानां मध्ये शूद्रकेन रचितं मृच्छकटिकम् इति ग्रन्थः सर्वाधिकं लोकप्रियः अस्ति। एतत् दश-अङ्क-नाटकम्, यस्मिन् उज्जयिन्याः वीर-वसन्तसेनस्य दरिद्रस्य किन्तु संस्कृत-चारुदत्तस्य च प्रेम्णः, श्यालका शकरेण वसन्तसेनस्य वशीकरणस्य राज्ञः प्रयासस्य च रोचकं वर्णनं तथैव परिवर्तनस्य घटनानां च रोचकं वर्णनं भवति तस्मिन् काले राज्यस्य। शूद्रकस्य अस्तित्वकालः पञ्चमशतकं मन्यते। तस्य अन्यः रचना पद्मप्रभृतक इति भागः।

ठानेश्वरस्य शासकः, बाणभट्टः, मयूरभट्टः, दिवाकरः इत्यादीनां कविरत्नानां संरक्षकः सम्राट् हर्षवर्धनः अपि सरस्वतीयाः पुत्रः आसीत्। तेन रचिताः त्रीणि रूपकाः सम्प्रति उपलभ्यन्ते- रत्नावली, प्रियदर्शिका, नागानन्दः च। तेषु प्रथमद्वयं नाटकं, यत् वत्सराज उदयनस्य प्रेमकथाभिः

सह सम्बद्धम् अस्ति। तृतीयं नागानन्दं पूर्णं नाटकम् अस्ति। अस्मिन् गरुडात् नागान् तारयितुं जीमूतवाहनस्य समर्पणस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। हर्षवर्धनकालः सप्तमशतकं मन्यते।

अष्टमशताब्द्याः प्रथमार्धे भट्टनारायणेन रचितं वेनिसंहरं नाटकं शास्त्रीयसंरचनायाः कारणात् विद्वानानां मध्ये अतीव लोकप्रियम् अस्ति। गौडीशैल्या ओजगुणाधारिते षट्-अङ्कनाटके महाभारतयुद्धस्य वर्णनं कृतम् अस्ति।

अतुल्यकाव्यप्रतिभायाः करुणं एकमात्रं प्रेम इति प्रस्तुतवान् महाकविः भवभूतिः विदर्भस्य निवासी आसीत्, यस्य अस्तित्वकालः सप्तमशताब्दी इति मन्यते। महावीरचरितं, मालती-माधवः उत्तरमचरितश्च एतानि त्रीणि नाटकानि तेन लिखितानि उपलभ्यन्ते। तेषु महावीरचरिते षड्विन्दुषु रामचरितस्य सम्पूर्णं वर्णनं कृतम् अस्ति। उत्तररामचरिते रामायणस्य उत्तरभागस्य कथा वर्णिता अस्ति। मालतीमाधवः दश-अङ्कानां विशालः प्रकरणः यस्य कथा काव्य-कल्पना-आधारिता अस्ति।

संस्कृतस्य अन्येषु महत्त्वपूर्णेणु नाटककारेषु अन्यतमः अनङ्घर्षः यस्य नाटकं तपस्वत्राजम् इति। अस्मिन् षट्-अङ्कनाटके कथ्यते यत् वसवदत्तविरहात् उदयनः तपस्वी भूत्वा आत्महत्यां कर्तुं सज्जः भवति। अनङ्घर्षः मात्रराजः इति अपि प्रसिद्धः अष्टमशताब्द्याः उत्तरार्धे एव निवसति स्म। अष्टमशताब्द्याः उत्तरार्धस्य अन्यः प्रसिद्धः कविः मुरारी अस्ति, यस्य एकमेव ग्रन्थः अनर्घराघवः अस्ति। रामकथोऽपि अस्मिन् वर्णितः।

नवमशताब्द्याः आरम्भे कविराजराजशेखरः आसीत् यः काव्यमिमांस इति अलङ्कारप्रबन्धस्य अतिरिक्तं चत्वारि रूपकाणि रचितवान्, येषां नामानि सन्ति बालरामायनः, बालभारतः अथवा प्रचण्डपाण्डवः, विधासलभञ्जिका, कर्पूरमञ्जरी च। एतेषु प्रथमद्वयं नाटकं विद्वशालभञ्जिका नाटिका, कर्पूरमञ्जरीसत्तकं च। यद्यपि समीक्षकाः तं अतिसफलं नाटककारं न मन्यन्ते तथापि उत्तमः कविः इति न संशयः।

अन्येषु संस्कृतनाट्यकारेषु प्रसिद्धः जयदेवः यस्य रचना प्रसन्नराघव इति सप्तअङ्कनाटकम् अस्ति। राजशेखरस्य समकालीनः कविः क्षेमेश्वरः अस्ति यः चन्दकौशिक इति नाटकं रचितवान् अस्ति। कुलशेखर (दशमशतक) तपतिसंवरणं, सुभद्रधनञ्जयः च नाटकानि रचितवान् अस्ति। हनुमानतकस्य द्वौ संस्करणौ उपलभ्यते, येषु प्रथमं नवदश-अङ्कनाटकं मधुसूदनमिश्रेण, द्वितीयं चतुर्दश-अङ्कनाटकं दामोदरमिश्रेण च लिखितम् तथैव रामचन्द्र (द्वादशी शताब्दी) नलविलास तथा निर्भयभीम व्यायोग, जयसिंहसूरी (त्रयोदश शताब्दी) ने हम्मीर्मन्वर्दनः, रवि-वर्मा (चतुर्दश शताब्दी) द्वारा प्रद्युम्नभ्युदय, वामनभट्टः बाणः (पञ्चदश शताब्दी) पार्वतीपरिणयः तथा श्रृंभूषण भाणः हदेवः (सप्तदशशताब्दी) लिखितवान् अद्भुतदर्पणम्। शक्तिभद्रेण अनाश्रुचूडामणिनाम्ना नाटकानि रचितानि, दिन्नागः कुण्डमाला इति नाटकानि रचितवान् अस्ति। एतेभ्यः विहाय अन्ये केचन नामानि सन्ति येषां चर्चा विविधग्रन्थेषु भवति।

टिप्पणी

टिप्पणी

नाटकस्य सदृशं अन्यरूपकाणां उदाहरणानि उपलभ्यन्ते, यथा नाटकस्य उदाहरणानि सन्ति बिलहानस्य कर्णसुन्दरी, मदनपालसरस्वतीयाः परिजातमञ्जरी इत्यादयः प्राकृतभाषायां लिखितं नाटकं सट्टकम्। घनश्यामस्य आनन्दसुन्दरी काव्यं विश्वेश्वरपण्डितस्य श्रृङ्गरमञ्जरी च अस्य उदाहरणानि सन्ति। प्रकरणस्य परवर्ती उदाहरणग्रन्थाः उदन्दकविना लिखितः मल्लिकामारुतः, रामचन्द्रस्य लिखितः कौमुदीमित्रानन्दः, रामभद्रस्य लिखितः प्रबुद्धौहिनेयः, यशचन्द्रस्य लिखितः कुमुदचन्द्रः इत्यादयः सन्ति।

भाणस्य उदाहरणानि वररुचिस्य उभयभीसरिका, शूद्रकस्य पद्मप्रभृतक, ईश्वरदत्तस्य धूर्तवित्संवादः, श्यामलिकस्य पदादितक इत्यादयः चतुर्भणीनाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति। हास्यस्य प्राचीनोदाहरणानि सन्ति शंखधरकविराजस्य लटकामेलकं, ज्योतिरीश्वरकविशेखरस्य धूर्तसमागमम्, जगदीश्वरस्य हशरणवः, गोपीनाथचक्रवर्तीस्य कोटुका सर्वसः, सम्राजदीक्षितस्य धूर्तदंसरः च। अन्येषु रूपकेषु दीमायाः उदाहरणानि सन्ति- वत्सराजस्य त्रिपुरादाहः, व्याङ्कटावर्यस्य कृष्णविजयः, रामकविस्य मन्मथोनमथनः च। व्यायोगस्य उदाहरणानि प्रह्लादेवस्य लिखितपार्थपराक्रमम्, धनञ्जयविजयः रामचन्द्रस्य धनञ्जयविजयः, निर्भयभीमविश्वनाथस्य सौगन्धिका इति। सामवकरस्य एकमेव उदाहरणं लभ्यते वत्सराजविरचितं समुद्रमन्थनम्। यस्मात् छायानाट्यस्य डॉ. पिशेलः इत्यादयः भारते नाट्यकलानां उत्पत्तिं विचारितवन्तः तस्य एकमेव उदाहरणं सुभत कविस्य दुताङ्गद् अस्ति। तथैव संस्कृतभाषायां केचन प्रतीकात्मकानि नाटकानि अपि रचितानि, येषां लेखकाः अश्वघोषः, कृष्णमिश्रः, यशपालः, वेङ्कटनाथः, कविः कर्णपुरः, आनन्दाय मखी च सन्ति। आधुनिकयुगे अनेके विद्वांसः संस्कृतभाषायां नाटकलेखनस्य प्रयासं कृतवन्तः, परन्तु एताः कृतयः शास्त्रीयपरम्परायां कदापि न भवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः 1.7

1. प्रथमः संस्कृतनाट्यकारः कः मन्यते?
2. कालिदासः कस्य शासनकाले आसीत्?
3. मेघदूतस्य लेखकः कः?
4. बौद्धचरितस्य लेखकः कः?
5. कर्णसुन्दरी कः लेखकः?

भवतां किं ज्ञातम्?

- भारतेन नाटकं सर्ववर्णिक वेद इति आहवयति। अस्मिन् सर्वाणि ज्ञानानि, कार्याणि, शिल्पानि, ज्ञानानि, कलाः च समाविष्टाः सन्ति।

टिप्पणी

- सामान्यरूपद्वारा कृतानां कर्मणां अनुकरणं शनाट्यश् इति कथ्यते। दशरूपककर धनञ्जयेन विश्वस्य विभिन्नावस्थायाः अनुकरणं 'नाट्य' इति अपि उक्तम् अस्ति।
- धनिका धनञ्जयस्य दशरूपकम्, नन्दिकेश्वरस्य अभिनयदर्पणं, शारदातनयस्य भावप्रकाशनं, अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारती टीका, शिंगभूपालस्य रासरनवसुधाकरः, सागरनन्दी इत्यस्य नाट-लक्षण-रत्नकोशः इत्यादयः सर्वेऽपि भारतस्य नाट्यशास्त्राचार्यत्वेन बहु श्रद्धापूर्वकं उल्लेखं कुर्वन्ति। भरत मुनि महर्षि पाणिनी इव, परम्परागतरूपेण नाट्यस्य संस्थापकत्वेन प्रसिद्धः अस्ति। अत एव नाट्यशास्त्रस्य अन्यत् नाम भरतसूत्रम् शास्त्रीयतत्त्वानां सूत्ररूपेण प्रतिपादनस्य प्रवृत्तिः अस्य ग्रन्थस्य मुख्यशैली अस्ति।
- नाटकसृष्टेः सन्दर्भे भरतेन स्वस्य शतपुत्राणां (नाट्यकलाकाराः शास्त्रलेखकाः च) उल्लेखः कृतः अस्ति। ते भारतमुनिस्य समकालीननाट्यविदः इति अपि दृश्यन्ते। तेषु अभिनयदर्पणस्य लेखकः- नन्दी (नन्दीकेश्वर, ताण्डु), आचार्य कोहलः, रेचकः, करणः, अगंहारः, भरतस्य उत्तराधिकारीरूपेण चित्रितः तथा च संगीतस्य सन्दर्भे तुम्बुरुः, स्वाति, कृषश्वः, वासुकी, यष्टिकमुनि, विश्ववासु, वात्यः, शाण्डिल्यश्च धूर्तिलश्च वीणावादनप्रवीणः। 'अभिनयशास्त्रस्य' प्रामाणिक आचार्यः शार्दूलः, स्कन्दवः, शुक्रः, स्कन्दस्य शिष्याः अगस्त्यः, काश्यपः, दत्तिलः, नखकुट्टः, अश्मकुत्तः, बदरायणः, शतकर्णी आचार्यः इति नाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति।
- यज्ञस्य अवसरेषु धार्मिकप्रदर्शनेषु भारतीयनाटकानां प्रारम्भिकरूपं वयं प्राप्नुमः। ऋग्वेदस्य संवादस्तोत्राणि अस्यां दिशि प्रथमाः नाट्यप्रयोगाः सन्ति। एते प्रयोगाः केवलं यज्ञे एव सीमिताः न आसन् अपितु धार्मिककार्यस्य भागः अभवन्। आदौ धार्मिकनाटकानां लोकप्रियतायाः कारणात् पर्वादिषु अपि भागः कृतः। अस्मिन् क्रमिकविकासप्रक्रियायां इन्द्र-ध्वजमहोत्सवादिकं कडीरूपेण गणनीयम् यथा यथा एषा प्रक्रिया प्रगच्छति स्म तथा तथा उत्सवेषु, रसलीलादिषु प्रयोगस्य कारणात् अधिकं लोकप्रियतां प्राप्तवती।
- भरतमुनि इत्यस्य वचनं विचार्य नाट्यनिर्माणस्य मुख्यौ उद्देश्यद्वयं स्पष्टतया दृश्यते- सार्वजनिकमनोरञ्जनं जनप्रचारः च। एतयोः उद्देश्ययोः अपि मूलतः परस्परं सम्बन्धः अस्ति। नाटकं सार्वजनिकशिक्षायाः माध्यमं यत् मनोरञ्जनपूर्णं सार्वत्रिकं च अस्ति। अनेन प्राचीनभारतीयदार्शनिकानां सर्वकल्याणकारी उदारदृष्टिकोणस्य परिचयः प्राप्यते। नाट्यशास्त्रं न केवलं स्वयुगस्य आवश्यकतानां विषये मनसि कृतवान् अपितु भविष्यस्य युगस्य आवश्यकतानां विषये अपि मनसि कृतवान् अस्ति। अत एव, भारतः वदति यत् भविष्ये युगे मानवबुद्धेः क्षयः भवेत्। यदा जनानां बौद्धिकक्षमता नष्टा भवितुम् अर्हति तदा विविधाः कलाशिल्पाः अपि नष्टाः भवन्ति इति स्वाभाविकम्। अतः नाटकद्वारा कलासंरक्षणम् अत्यावश्यकम्।

टिप्पणी

- भारतीयनाटकेषु यद्यपि मध्ये सुखदुःखयोः मिश्रणं भवति तथापि सर्वेषां नाटकानां सुखान्तः भवति। रमणीय-कल्पनात्मकाः प्रकृतयः भारतीयनाटकाः मुख्यतया रामायण-महाभारत-पुराण-बृहत्कथा-आदि-कथानाश्रिताः सन्ति। ग्रीक-नाट्येषु काल-स्थान-गति-निरन्तरतायां महतीं बलं दत्तं, किन्तु संस्कृत-नाट्येषु एषा निरन्तरता सर्वथा उपेक्षिता अस्ति।
- कस्मिन् अपि पूर्णतया विकसिते कार्ये विकासस्य पञ्च चरणाः भवन्ति। एतेषां कार्यपदानां नामानि सन्ति- आरम्भः, यत्नः, प्रत्याशा, नियमताप्ती, फलागमः च। एतेषां पञ्चानां चरणानां प्रयोजनं सिद्धयन्ति ये पञ्च अर्थप्रकृतयः सन्ति ख बीजः, बिन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यः च। संधिः कार्यचरणं स्वाभाविकं अन्तं यावत् नयन्ति। पञ्च- मुखं प्रतिमुखं गर्भं विमर्षं निर्वहणम्। एतेषां विहाय नाट्यशास्त्रे ६४ प्रकाराः संध्याङ्गाः, २१ सन्ध्यान्तराः, ६ सन्ध्यायाः प्रयोजनाः, ३६ नाटकलक्षणाः अथवा नाट्यलंकाराः उल्लिखिताः सन्ति। एतानि सर्वाणि मनसि कृत्वा कथारूपं सज्जीकृतम् अस्ति। भारतोत्तरकाले केचन रूपकाः अपि विकसिताः। उपर्युक्तेषु रूपकासप्रकारेषु कथाविषयस्य प्रधानता अस्ति तथा च चतुर्विधाः अभिनयप्रकाराः सम्यक् प्रयुक्ताः सन्ति। परन्तु गीतनृत्यादि उपरूपाः प्रमुखाः सन्ति, अत एव, ते गेयरूपक, नृत्त-भेदादिनाम्ना अपि उच्यन्ते।

पाठांतप्रश्नाः

1. भारतीय नाट्यपरम्पराविषये विस्तरेण लिखत।
2. वेदस्य केषु संवादसूक्तेषु नाट्यः भवति?
3. नाट्यकलस्य प्रयोजनानि लिखत।
4. भारतस्य नाटककारानाम् कालक्रमं लिखत?
5. संस्कृत नाट्यपरम्परायाः लक्षणं लिखत।
6. संस्कृतनाट्यकारानाम् सूचीं कृत्वा तेषां कृतीनां नाम लिखत।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

- 1.1
 1. नाट्यः
 2. दश-प्रकारे

3. लोककृत्
4. अंगिका-वाचिका-आहर्य च सात्विकं सङ्गीतं वाद्यं च

1.2

1. आचार्य-भरतमुनिः
2. नन्दिकेश्वरः
3. शिवः पार्वती च
4. कश्मीरी-निवासी-रूपिका

1.3

1. आचार्य-भरतमुनिः
2. राजा नहुषः
3. चतुः
4. शृंगारं वीररसं च

1.4

1. धर्मः
2. उत्सहा
3. जनानां कृते मनोरञ्जनं प्रचारः च
4. कला

1.5

1. विर्तोत्सवः
2. 4वीं शताब्दी ई.पू
3. आचार्य-पतञ्जलि
4. 36 अध्यायाः

1.6

1. सुखं दुःखं च
2. 18 प्रकाराः
3. दशरूपविकल्पनानुसारम्
4. नायिका, नायिका इत्यादयः पात्राणि

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

1.7

टिप्पणी

1. भासः
2. चन्द्रगुप्त-द्वितीयम्
3. कालिदासः
4. अश्वघोषः
5. बिल्हना